

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK DİL KURUMU YAYINLARI: 302

TÜRK DİLİ ARAŞTIRMALARI
YILLIĞI

BELLE TEN

1969

Müdür
Agâh Sırrı Levend

Yazı Kurulu Üyeleri
Hasan Eren, Sadettin Buluç

2. baskı

TÜRK TARİH KURUMU BASIM EVİ—ANKARA
1989

İRAN'DAKİ TÜRK DİLLERİ

GERHARD DOERFER

Türk dilleri konuşulan bölgeler arasında şimdiye kadar en az bilineni İran'dır. İran halkının hemen altında biri Türkçe konuşmakta olduğu halde oradaki lehçelerin hepsi şimdiye kadar pek az tanınmıştır. Bu durum bir bakıma siyasî koşullar yüzündendir: Aşağı yukarı bin yıl İran Türk hanedanlarının (ve Türk ordularının) egemenliği altında kalmıştır, bu muayyen bir kin duygusunun doğmasına sebep olmuştur, bu yüzden Türk dili ve kültürü hakkındaki yayımlar İran'da az takdir görmüş ve bunlara iyi gözle bakılmamıştır. Tasavvur edilebileceği gibi bu tavır ikinci dünya savaşından sonra Azerbaycan'daki bağımsızlık hareketleri (şunu da söylemek gerekir ki bu hareketler geniş bir şekilde dışarıdan desteklenmekteydi) ve Kaşkayların aralıksız kabile savaşları dolayısıyla daha da şiddetlenmiştir. Ancak bütün ülkede gittikçe yerleşmekte olan ve meyvelerini vermeğe başlayan liberalleşme eyiliminin etkisi altında (okul ve hastaneler açılması, yol yapımı, toprak reformu v.b.) İran Türklerinin dillerini tanıma olanakları da gittikçe artmağa başlamıştır. Bu tanıma sırasında ortaya çıkan tablo İran'ın yalnız en az bilinen Türk dili bölgesi değil, aynı zamanda en ilgi çekici Türk dili bölgesi olduğudur, bu bölge bir kısmı son derece eski özellikler gösteren çeşitli Türk lehçelerini korumuştur. Bu tablo henüz kesin çizgilere sahip değildir: Birçok noktalarda ancak tahminlerde bulunmak mümkündür, çoğu yerde ise ancak pek müphem değinmeler ve ilk taslaklar elimizde bulunmaktadır. Ne var ki geleceğin bize burda zengin armağanlar vereceği mutlaktır.

Şimdiye kadar İran'da 4 Türk dilinin (bunlara lehçe gurupları da denebilir) bulunduğu bilinmekteydi, bunlar hakkında yalnız kısaca bilgi vermek istiyorum:

(1) Azerbaycan Türkçesi (Azerî). Yayılışı için *Philologiae Turcicae Fundamenta I*, Aquis Mattiacis 1959, deki haritaya bakınız. Bu dil birçok milyon kişi tarafından özellikle ülkenin kuzey-batısında konuşulmaktadır, konuşulduğu bölgedeki en önemli şehir Tebriz'dir. İran'daki Türk dilleri arasında en fazla tanınan bu dildir. Bu dil hakkında Avrupalılar tarafından epeyce yaygın

yapılmıştır (Fundamenta s. 281 ve devamındaki bibliyografyaya bkz.). İran'da da zaman zaman İran Azerisi hakkında küçük gramerler yayınlanmaktadır. Burada yalnız bunların en iyisinin adını vermek istiyorum: M. A. Ferzane, Mebani-yi destur-i zeban-i Azerbaycan, Tebriz 1334 hicrî şemsî (Bu gramer Muharrem Ergin'in, Osmanlıca dersleri, I, Türk Dil Bilgisi, İstanbul 1958, 2. baskı 1962, adlı eseri örnek alınarak yazılmıştır).

Bu dil diğerlerine göre tanınmış ise de araştırılmasında henüz pek çok boşlukların bulunduğu da söylenilmelidir. Bunu yapılan yayımların sayısı da aydınlatmaktadır: 2. dünya savaşından sonra İran'da Azerbaycan Türkçesi üstüne ancak 20 kadar dilbilimle ilgili çalışma yayınlanmıştır (bunlar hakkında ayrıntılı bilgiyi Irano-Altaica, Current Trends in Linguistics VI te vereceğim); buna karşılık aynı zaman içerisinde Sovyetler Birliğinde, Sovyet Azerbaycanı Türkçesi hakkında 1000 kadar çalışma yayınlanmıştır. En önemlisi de çok sayıda Azerbaycan Türkçesi şivelerinin henüz pek az incelenmiş olmasıdır. Buna bir örnek: Hazar denizinin güney-doğu kıyısında Gelugâh (ve Heştike)'da ü>u ve ö>ä değişmesi vuku bulmuş bir Azerbaycan Türkçesi şivesi vardır (bu Fundamenta'daki haritada hiç gösterilmemiştir). (Örnekle bu şivede uç '3', yuz '100', dârt '4', gâz 'göz'). İran'daki Azerbaycan şivelerinin inceliklerle araştırılması herhalde ortaya Anadolu'daki Türkiye Türkçesi ağzlarının araştırılmasının ortaya koyduğu tablodan daha az renkli olmayan bir tablo çıkaracaktır.

(2) Eynallu ve (3) Kaşkay dilleri. Bu diller Azerbaycan Türkçesine oldukça yakındırlar. Azerbaycan Türkçesinin şiveleri olarak da gösterilebilirlerdi. Bu diller Şiraz'ın güney-doğusunda (Eynallu) ve kuzey-batısında (Kaşkay) konuşulmaktadır. Bunlar hakkında yayımlar için bkz. Fundamenta s. 281. Menges bu dillere ait pek çok malzeme toplamış olduğu halde yazık ki bunları henüz yayınlamamıştır. Onun görüşüne göre (diğer birçok Türkologların aksine) Eynallu ve Kaşkay dilleri üzerinde durmaksızın Azerbaycan Türkçesi şiveleri olarak kabul edilemez, bu diller birçok hususlarda Azerbaycan Türkçesinden çok Türkiye Türkçesine yakındırlar. Kaşkaycaya ait bir miktar malzeme de 1968 de öğrencilerim tarafından toplanmıştır. (krş. aşağıda madde 10). Bütün bunların mümkün olduğu kadar kısa zamanda yayınlanması gerekmektedir.

(4) Türkmençe. Bu dil Fundamentadaki haritaya göre S. S. Türkmenistan Cumhuriyetinin güney kısmında ve (yaklaşık olarak Gurgan'dan başlayarak) Hazar denizinin dünyey-doğu kıyısındaki geniş bir kuşaktan Afganistan sınıma kadar uzanan bölgede (ve ayrıca bunun devamı olarak Afganistan içeri-

sinde de) konuşulmaktadır (bunun gerçeğe tamamen uymayan tarafı için bkz. aşağıda madde 11). İran Türkçesi de (Sovyetler Birliği Türkçesinin aksine olarak) pek az tanınmıştır. Şüphesiz zaman zaman bu dilden bir takım malzeme yayınlanmakta ve bunlar hakkında bilimsel incelemeler yapılmaktadır, krş. örn. Yusuf Azmun, Türkmen halk edebiyatı hakkında, s. 38, (Reşid Rahmeti Arat için, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 19, Seri: I - Sayı: A 2, Ankara 1966). Ancak bu araştırmalar genel olarak bakıldığında epey yetersizdir.

Demek oluyor ki, İran'ın şimdiye kadar "bilinen" dört Türk dili dahi gerçekte pek az araştırılmıştır ve bunların şivelerinin pek çoğu ya pek az bilinmektedir ya da hiç bilinmemektedir. Şimdi İran'ın şimdiye kadar bilinmeyen Türk dilleri üzerine konuşmak istiyorum. İlkönce şimdiye kadar kesin kayıtların yapılmadığı, yalnız müphem bir şekilde imaların yapıldığı beş dili saymak istiyorum:

(5) K. H. Menges, Research in the Turkic dialects of Iran (Preliminary report on a trip to Persia), Oriens 4 (1951), s. 279 da Kirman'ın güney ve güney-batısında konuşulan Salçuk dilinden bahsedilmektedir, yani epey uzakça, İran'ın doğusunda bir yerde bir Türk dili. Yazık ki Menges Salçukların dilini araştırmak fırsatını bulamamıştır.

(6) Menges s. 279'a göre Belucistan ve Mikran'da, yani İran'ın büsbütün güney-doğusunda da Türkler vardır. Ancak buradaki Türk kabilelerinin adları bile bilinmemektedir, bu yüzden de bunların gerçekten var olup olmadığı oldukça şüphelidir.

(7) ve (8) 1965 yılında güney İran'da bulunmuş olan László Szimonisz (Bloomington)'in bir mektubuna göre Tahran'ın güneyinde Çagatayca (Doğu Türkçesi) ve Kıpçakça konuşulan köyler vardır. Kendisinin İstanbul'dan bana göndermiş olduğu bu mektubun önemli kısımlarını aşağıya alıyorum:

"1965 Temmuz 28 den Ağustos ortasına kadar Güney İran'da bulundum. İsfahan ve Şiraz civarında idim. Güney İran Türkleri hakkında hiç bir şey yazmadım... Elimde gayet az malzeme var, fakat maalesef o da yanımda değil, Amerika'da. Bazı kelimeler üzerinde inceleme yaptım ve Batı (Kıpçak) Türkçesiyle aralarında büyük bir benzerlik olduğunu müşahede ettim. Yolda tanıdığım bir şahıs bana Rızaşah şehri yakınında bulunan (Tahran'ın 90 km. kadar güneyinde ve İsfahan yolu üzerinde) iki köyden bahsetti. Bunlardan biri Doğu, ve diğerinde Batı Türk lehçesi kullanılıyor imiş. Bana bu bilgiyi veren kişi kendisinin Semerkant boyundan olduğunu ve Çagatayca konuş-

tuğunu söylemişti. Aynı zamanda bugün kullandıkları sayı sistemi Orhun yazıtlarında kullanılanlar ile büyük bir benzerlik gösteriyor”.

İran’da (Eski Türkçenin yukarı-katlar-sayımı’ını korumuş) bir Kıpçak ve bir Uygur lehçesinin bulunduğu şimdiye kadar bilinmemekteydi. Ne yazık ki burada da kesin sonuçlu araştırmalar yoktur. Öğrencilerim 1968 de bahsedilen köyleri aramışlarsa da bulmak mümkün olmamıştır.

(9) Hüseyin-Ali Rezmara, Ferheng-i coğrafiyai-yi İran, Tahran 1327 hicri şemsî (diğer ciltler takip eden yıllarda), bu esere göre İran’ın kuzey-doğusunda (Horasan’da) ahalisi ‘Berberi’ dili konuşan birçok köy vardır. Bu hususta ayrıntılı (ayrıca Horasan’daki dil durumunu toplu olarak gösterecek ve buradaki 4 ve 11 maddeleri de içine alacak) bir harita Göttingen Üniversitesi İranistik Semineri Lektörü Parviz Radjabi tarafından hazırlanıp yayınlanacaktır. Bay Radjabi’nin sözlerine göre Berberi bir Türk lehçesi olabilir, fakat kendisi de bu söylediğinin pek de kesin olmadığını ifade etmektedir. Burada da ilkönce ayrıntılı araştırmaların yapılması gerekmektedir. Ancak H. F. Schurmann’ın The Mongols of Afghanistan, ‘s-Gravenhage 1962, adlı eseri s. 114 e göre Berberilerin Hazāra, yani Mongol görünüşlü Tacikler olması daha muhtemeldir (bu S. Tezcan tarafından bildirilmiştir.)

☞ Böylece şimdiye kadar bilinmeyen ve daha henüz araştırılmamış olan İran-Türk dillerinin sayılması bitmiş oluyor. Bildirimizi şimdiye kadar bilinmeyen fakat son zamanda etrafıca araştırılmış ve artık yeter derecede malzemesi bulunau iki Türk dilinin tanıtılması ile bitirmek istiyoruz.

(10) İlkönce (Tahran’ın 200 km. kadar güney-batısında konuşulmakta olan) Halaçça ile başlayalım. Her ne kadar bu dilden 1906 ve tekrar 1917 yıllarında Minorsky tarafından kayıtlar yapılmış, 1940 yılında Minorsky tarafından bir makale (The Turkish dialect of the Khalaj, BSOAS 10:2, 417-437) yayınlanmış ve hemen aynı yıl İranlı bilgin M. Mugaddem tarafından bir kelime derlemesi (Guyişha-yi Vefs ve Aştiyan ve Tefreş, İran-Kude 11, Tahran 1318 hicri şemsî) yayınlanmış ise, de şimdiye kadar bu dilin pek özel bir durumu olduğu bilinmemekteydi. (örn. Menges, yukarıda adı geçen çalışma s. 278-9 Halaççayı Azerbaycan Türkçesi olarak göstermekteydi). Bu makalenin yazarı Halaçcanın (biraz kenarda kalmış) bir Azerbaycan şivesi, hatta özel bir Türk dili de değil fakat özel bir Türk dili gurubu olduğunu ispat etmeğe muvaffak olmuştur (Das Chaladsch - eine archaische Türkische Sprache in Zentralpersien, ZDMG 118, 1968, 79-112). Türkçeyi 7 guruba ayırabiliriz:

(1) Çuvaşça

(2) Güney-batı Türkçe veya Oğuzca (Türkiye Türkçesi v.b.)

- (3) Kuzey-batı Türkçe veya Kıpçakça (Kazan Tatarcası v.b.)
- (4) Güney-doğu Türkçe veya Uygurca (Özbekçe v.b.)
- (5) Kuzey-doğu Türkçe veya Güney Sibirya Türkçesi (Tuvince v.b.)
- (6) Yakutça
- (7) Halaçça.

Bu guruplar arasında Halaçça en küçük gurubu teşkil ettiği halde (yalnız yaklaşık olarak 20.000 kişi tarafından 46 köyde konuşulmaktadır) Çuvaşça ile birlikte en önemli guruptur, çünkü en eski özellikleri gösterendir. Burada yalnız Eski Türkçe -d- değil fakat Geç Ana Türkçe h- (<f-<p-) de korunmuştur, örn. hadak 'ayak' (= çuv. ura, ttü., kazantat., özbek. ayak, tuvin. adax, yahut. atax). Bu mesele (yani önseste eski bir h- nin var olduğu) kısıtlanmış (= sporadik) olarak diğer birkaç Türk dilinde de bilinmekteydi (örn. azer., yeni-uygur. höl 'ıslaç', özbek. hol = halaç. hi:el, hō:öl -iki nokta uzunluğu, tek bir nokta ise yarı uzunluğu göstermektedir); fakat yalnız Halaçça "açık şekilde önseste sıfır: önseste h- karşıtlığı"nı *sistemli olarak* korumuştur (örn. eski-türk. a:t 'ad': at 'at' birçok modern Türk dilinde önseste birbirinin aynı, örn. azer. ad : at, fakat halaç. a:at : hat). Gene Halaçça Ana Türkçenin kısa ünlü : basit uzun ünlü : diftonglaşmış uzun ünlü şeklindeki üçlü nicelik karşıtlığını korumuş olan tek Türk dilidir (örn. a : a : a:a). Buna göre örn. Kaşgari'nin uzun ünlü, buna karşılık Türkmençe (ve Yakutça)nın kısa ünlü gösterdiği "istisna" dediğimiz durumlar açıklanabilmektedir. Burada küçük bir tablo verelim:

(a ünlüsü için:)

	Türkmençe	Kaşgari	Halaçça
at	at	at	hat
baş	baş	ba:ş	ba:ş
ad	a:t	a:t	a:at
(o ünlüsü için:)			
tok	dok	tok	tox
kol	gol	ko:l	guol ~ go.l
od (ateş)	o:t	o:t	hu:ot

Şunu da belirtmeliyiz ki ünlüler vurgusuz durumda ve çabuk konuşma sırasında kısalma eğilimi göstermektedirler.

Bu lehçenin araştırılmasına dair aşağıdaki bilgiyi vermek isterim:

Semih Tezcan benim adıma bir araştırma seyahati yaptılar (ben çok önceden

Mart 1968 de üç öğrencim (Wolfram Hesch, Hartwig Scheinhardt ve Semih Tezcan) benim adıma bir araştırma seyahati yaptılar (ben çok önceden

kararlaştırılmış misafir profesörlük göreviyle A.B.D. ne gitmiş olduğumdan bu seyahate katılamadım). Öğrencilerim bu seyahatlerinden 9 teyp bandı dolusu Halaçça ve bir miktar Kaşkayca malzeme getirdiler.

Aynı yıl yukarıda adı geçen ZDMG deki makalem yayımlandı, bu makale 1967 de yazılmış olduğu için burada öğrencilerimin getirmiş olduğu malzeme göz önüne alınmamıştı, makale Minorsky ve Mugaddem'in çalışmalarına dayanıyordu. Gene yukarıda adı geçen ve Current Trends'de yayınlanacak olan makalemde de Halaçça hakkında bazı açıklamalar yazdım. Ayrıca 1968 de Würzburg'da toplanan Alman orientalistler kongresinde Halaçça hakkında bir konferans verdim, bu konferans kongre bildirileri arasında yayınlanacaktır. Burada I. Halacistan seyahatinin malzemeleri değerlendirilmişti.

Mart 1969 da öğrencilerim Parviz Radjabi ve Semih Tezcan'la (her iki seyahate de katılan tek kişi) birlikte ikinci bir araştırma seyahati yaptık. Bu seyahat sırasında elde edilen malzeme I. seyahatten getirilenden daha fazla olmuştur.

Daha 1968 yılında I. seyahatin malzemelerine dayanan Khalaj Materials, cilt I yayımlanmak üzere Uralic and Altaic Studies (Bloomington)'e gönderilmiştir. Bu kitapta birkaç metin verilmiş ve Halaççanın dil tarihi yönünden önemi ortaya konulmuştur. Bundan sonra çıkacak ciltler şu konuları kapsayacaktır:

II. Geri kalan metinler

III. Eksiksiz bir dilbilgisi

IV. Halaç bölgesinin dil atlası.

Bu Türk dilinin özel durumu hakkında yaklaşık bir fikir vermek için burada Xarrab köyünden bir metin yayınlıyorum, bu şiiri Bay Müseyyib Arabgul 1968 yılında yazmıştır ve bu Halaç edebiyatının ilk belgesidir! (Halaçların kendilerine özgü edebiyatları, özellikle yazılı edebiyatları yoktur.) şunu da söylemeliyim ki, çevriyazı burada basitleştirilmiştir (bu yüzden açık ve kapalı ünlüleri farklı olarak göstermiyorum; oldukça karışık olan Halaç sesbilgisi hakkında etraflı bilgi için krş. Khalaj Materials, cilt I; a hemen her zaman dudaksıl (labial) telaffuz edilir, ğ daima ağ'daki gibi, hiç bir zaman düğün'deki gibi değeril).

Naha:r ba:şuy ti:ki ye .l häpsä'r-ärti,
yü:züyü bi: ha .çuk bi: baktä'r-ärti.

Ägär kuosäy bi: ha:la: bo .duya¹ vaksam,
 säva:bi säyä ha'cc-i äkbär ärti.
 Köziy ceyra:n közidä² xeyli yätär,
 ka:aşuy a:sma:n käma:nida käma:ntar.
 Heykälüy ne:säkä ma:nutmak³ o .lur?
 Sinobä'r-va:ra' ha .ydum ya: ki yätär.
 Män o .n yi'l-är⁴ imi:'däm sän yä'kälgäy,
 ägär kädüy takı kuomam yo'vargäy.
 Zäma:na bi:vafa:la'rla räfi:'ğ-ar,
 yağın o . kuo'mayur ki sän yä'kälgäy.
 Nä män Färha:d o nä sän Şi .ri .n o .luy,
 nä män Mäcnu:n nä sän tä Leyli o .luy;
 väli: yi:z Bi:-sutu:n bi:' ti .şä va:arum⁵,
 kxazam ta:ğ u bilim ki ra:zi . o .luy.
 Bi: kağaz yiräküm ka:ani'la yazdum,
 gävärçin bu .ynida män onu hasdum;
 gävärçini uçurturdum häva:ka⁶,
 közim yu:ol o üözüm i .eşi'kçä⁷ kaldum.

Sabahleyin başınım saçımı yel dağıtırdı,
 yüzünü bir açık bir kapalı ederdı.
 Eğer koysan bir defa boyuna baksam,
 sevabı sana en büyük hacc olurdu.
 Gözün ceylan gözünden çok daha güzel,
 kaşım gök kemerinden daha kavisli.
 Vücudunu neye benzetmek olur,
 selvi boyluya dedim ya ki yeter. (veya daha güzel?).
 Ben on yıldır ümitteyim ki sen geleceksin,
 eğer gelsen bir daha bırakmam ki gidesin.
 Zemané vefasızların dostudur,

¹ bo .duya= eski-türk. bo:duna, bo:d 'boy, vücut' = ttü. boy, kelimedede -d- sesi korunmuştur.

² Ayrılma hali Orhun Yazıtlarında olduğu gibi -da/-dä şeklindedir.

³ Farsça man 'tıpkı', maniden 'benzemek' fiilinden.

⁴ -ar/-är/eski-türk. ärür '-dır', ärti de aynı köktendir.

⁵ var fiil gibi çekilmektedir, şüphesiz Farsça daşten (darem 'benim var' v.b.) etkisi altında.

⁶ Verme hali -ka/-kä şeklindedir.

⁷ Bulunma hali normal olarak -ça/-çä'dir. yu:ol kelimesinde bu ek bırakılmıştır.

herhalde o koymuyor ki sen gelesin.
 Ne ben Ferhat olayım ne de sen Şirin,
 ne ben Mecnun olayım ne de sen Leylâ.
 Eğer yüz Bisütun (dağı için) bir kazmam olsa⁸,
 kazarım ve bilirim ki razı olacaksın.
 Yüreğimin kanıyla bir kâğıt yazdım,
 güvercin boynuna ben onu asdım.
 Güvercini uçurtturdum havaya,
 gözüm yolda ve kendim kapıda kaldım.

Halaçça birçok lehçelere ayrılmaktadır, bunlardan en kuzey-batıda bulunan Telxab lehçesi diğerlerinden epey kesin bir şekilde ayrılmakta, hatta diğer Halaçlar tarafından başka bir dil olarak gösterilmektedir. Göç etmiş olan bazı Halaçlar şimdi Kaşkaylar arasında yaşamaktadır.

(11) Sonuncu dili Horasanî olarak adlandırmak istiyorum. Bu dil şimdiye kadar -bu İran'daki durum için tipiktir- bilinmemekte idi, oysa bu dil 800.000 kadar kişi tarafından konuşulmaktadır. Rezmara'nın eserinde bu dil basit olarak türki (yani Azerbaycan Türkçesi) olarak gösterilmiştir. Buna karşılık Avrupa haritalarında (Fundamenta haritasında da öyle) burada Türkmençe konuşulduğu gösterilmiştir. Gerçekten Horasan'da (özellikle bölgenin doğu kısmında, örn. Gurgan'da, ayrıca birçok dil adalarında) Türkmençe konuşulmaktadır. Fakat asıl dil (tabii Farsça bir tarafa bırakılırsa) Horasanîdir, bu dil Türkmençe ile muayyen bir benzerlik göstermekle birlikte (örn. uzun ünlülerin korunması), diğer taraftan birçok önemli hususlarda kesin bir şekilde Türkmenceden ayrılmakta ve gerek Horasan'ın yerlileri, gerekse İran makamları tarafından Türkmenceden ayrı sayılmaktadır. Rezmara'nın verdiği bilgilere göre bölgenin ayrıntılı bir haritasını bu bölgeden gelmiş olan (ancak oldukça erken yurdundan ayrılmış olan) Bay Radjabi hazırlıyacaktır.

5 Mart 1969 da bu dilden bazı kayıtlar yapmak fırsatını buldum, bunlar hakkında aşağıda bazı bilgiler vereceğim. Kendilerinden derleme yapılanlar: İsmail-i Bidî (27 yaşında, teknisyen) ve Mehdi Firuziyan (32 yaşında, banka memuru), ikisi de Bojnurdlu.

Kendilerinden derleme yapılan bu iki kişinin dilini araştırdığımızda şunları tespit ediyoruz:

⁸ Ferhat ile Şirin efsanesine telmih.

(1) Burada karşımıza çıkan dilin bir güney-batı dili olduğu açıktır. *ge.z* 'göz', *di:ş* 'diş' eski-türk. *k-*, *t-* (*kö:z*, *ti:iş*) önsesleri bütün Oğuz dillerinde olduğu gibi *g-*, *d-* olmuştur.

(2) Bu dil Eski Türkçenin uzun ünlülerini korumuştur, örn. *bu:t* 'but', *ya:ğ* 'yağ', *ka:n* 'kan', *yo:ol* 'yol' (türkmen. *bu:t*, *ya:ğ*, *ga:n*, *yo:l*).

(3) Sistemli olarak korunmuş uzun ünlüler Türkmencede de vardır (batı Anadolu ağızlarında ise uzun ünlüler kısıtlanmış (sporadik)tir, krş. Zeynep Korkmaz, Batı Anadolu ağızlarında asli vokal uzunlukları hakkında, TDAY, Belleten 1953, 197-203). Buna rağmen Horasanî Türkmençe değildir. Bunu Horasanînin Eski Türkçenin uzun ünlülerini sadece diftonglu uzun ünlülerin olduğu yerde değil diğer yerlerde de korumuş olması aydınlatıyor. Yukarıda görmüş olduğumuz gibi Türkmençe diftonglu uzunlukları korumuş, basit uzunlukları ise kısaltmıştır, yani *a:at* 'ad' > *a:t* fakat *ba:ş* 'baş' > *ba:ş*. Horasanî ise basit uzunlukları da korumuştur: *ba:ş* 'baş', *i:ç* 'üç' (= türkmen. üç, fakat halaç. *ü:ş* ~ *i:ç*, Kaşgarî *ü:ç*).

Daha başka önemli noktalarda da Horasanî açık olarak Türkmenceden ayrılmaktadır. Bu cümleden olarak *ö>e*, *ü>i* olmuştur. Burada şüphesiz İran etkisi bulunmaktadır: Farsça *ö* ve *ü* seslerini tanınamaktadır. (Krş. yukarıda Azerbaycan Türkçesinin Gelugah şivesi, orada da aynı şekilde İran etkisi altında *ö* ve *ü* sesleri atılmıştır, şu da var ki orada *ü>u* olmuştur). Krş. yukarıda verilen örnekler *ge.z* 'göz', *i:ç* 'üç'. Diğer birkaç örnek: *gi.n* 'gün', *sit* 'süt', *he:el* 'ıslak', *di.ert* 'dört', *elma:k* 'ölmek' v.b.

Bazan Horasanî diğer Türk dillerini hatırlatan şekiller göstermektedir, bu cümleden olarak: *ila:n* 'yılan' (türkmen. *yıla:n*) azer. *ilan*'ı hatırlatmakta; *gene du.dak* 'dudak' (türkmen. *do:dak*, azer. *đodag*) doğuda konuşulan (Horasanîye coğrafi bakımdan yakın) Oğuz dilleri Türkmençe ve Azerbaycan Türkçesinden çok, daha uzakta büsbütün batıda konuşulan Türkiye Türkçesini hatırlatmaktadır (özbek. *đudok* şeklini bu Horasanî kelimesi ile mi açıklamak gerekir? krş. A. K. Borovkov, *Uzbeksko-russkiy slovar*, Moskova 1959, 153).

Bunun dışında Horasanîde bir takım kendine özgü şekiller vardır ki, bunlar diğer Oğuz dillerinden hiçbirini hatırlatmıyor. Bu cümleden olarak sones -*k* daima -*y* olmuştur. örn. *eşey* 'eşek', *iney* 'inek', *eley* 'elek', otirdi 'oturduk' (kapalı *i* ile, bunun yanında otirdi 'oturdu' açık *i* ile); bu durum eşek : eşiğim v.b. arasındaki karşıtlığın kaldırılmış olması ile açıklanabilir. Birinci heceden sonraki hecelerde *u* normal olarak *ı* şeklinde görülmektedir,

krş. örn. o:dın 'odun', birinci hecedeki u da ı'ya benzeşebiliyor: bırın 'burun' <*burın<burun, yımırta 'yumurta' <*yumırta<yumurta. Horasanide birçok kendine özgü kelimeler vardır, bu cümleden olarak: eya.ğe 'büyük-baba', eyane 'büyükanne' <eyü (<edgü) + a:ğa, ana = 'iyi baba, iyi anne' (Türkmencede bu kelime yalnız ey görmek 'sevmek, hoşuna gitmek' deyiminde korunmuştur); ağızke 'pencere', herhalde ağız 'ağız, açık yer' kelimesinden kurulmuştur, buna karşılık diğer güney-batı dillerinde Farsça kelime yerleşmiştir: ttü., azer. pencere, türkmen. pencire.

Bazı hususlarda Horasanî eski özellikleri korumuştur ve bu noktalarda Türkmençe ile aynı yoldadır. Bu cümleden olarak be:rma:k 'vermek', bo. 'var' kelimelerinde b- korunmuştur; ng sesi de korunmuştur, örn. otirding 'oturdun', onıng dili 'onun dili' v.b.

Son olarak Horasanîye özgü birkaç kelime: o:rinçe 'yonca' (= ttü., azer. yonca, türkmen. yorunca), towlı '(gökten yağan) dolu' (= ttü. azer. dolu, türkmen. dolı, halaç. tuolo ve benzer şekiller < ana-türk. to:lı), eki 'iki' (= ttü., azer., türkmen. iki, yalnız şivelere mahsus: azer. ekki, türkmen. eki), yığlama:k 'ağlamak' (= ttü., azer., ağlamak, türkmen. a:ğlamak, fakat yığlamak diğer birçok Türk dilinde bilinen bir kelimedir, eski-türk. şekli de böyledir). Yukarıda verilen he:el örneğinden görüleceği üzere Horasanî de bazı yerlerde h-'yi korumuştur, ancak bu Halaççadaki gibi tutarlı (konsequent) değildir. (krş. yukarıda azer. höl v.b., fakat türkmen. ö:!).

Bu dilin daha birçok özellikleri vardır. Toplanan malzemenin bütünü başka bir makalede yayınlanacaktır. Şimdilik bu kadarı yetse gerek. Acaba bu dil F. A. Abdullayev'in Fonetika chorezmskich govorov, Taşkent 1967, adlı eserinde tasvir edilen 'Oğuz-Özbek' (daha doğrusu Özbek-Oğuz olmalıydı) dili ile ilgili midir?

Oğuz dillerinin şimdiye kadar yapılagelen üçlü sınıflandırmasını şimdi dörtlü bir sınıflandırma yaparak bırakmamız gerekiyor:

(1) Türkiye Türkçesi	
	Batı Oğuzca
(2) Azerbaycan Türkçesi	
(3) Horasan Türkçesi	
	Doğu Oğuzca
(4) Türkmençe	

Bu sınıflandırmada 1 ile 2 ve 3 ile 4 birbirlerine daha yakın durumdadırlar, öyle ki bunların herbiri bir alt gurup olarak alınabilir. Ayrıca Azerbaycan Türkçesi bazı noktalarda Türkiye Türkçesinden Doğu Oğuzcaya geçişi temsil etmektedir (ör. ünlülerden sonra yükleme halinin -ni şeklinde olması, kişi-ni = türkmen. kişi-ni, fakat ttü. kişi-yi); bunun yanında Horasanî de bazı noktalarda Türkmenceden Batı Oğuzcaya geçişi temsil etmektedir (örn. ila:n 'yılan' Azerbaycan Türkçesi gibi). Böylelikle yukarıda verilen (1), (2), (3), (4) sıralamasının haklı olduğu gösterilmiş oluyor.

Özetliyelim. İran'daki Türk dillerinin araştırılması Türk dilleri genel bölgesinin yapısını oldukça kesin olarak gösteren ve şimdiye kadar elde edilmesi mümkün olmamış bir tablo ortaya çıkarıyor. Bu araştırma yapılmadan mükemmel bir Türkoloji kurmanın imkânı yoktur. Ülkenin (İran'ın) liberalleşmesinde büyük adımlar atılmaktadır, bu liberalleşme akımı şüphesiz (sınıflar arasındaki farkların azaltılması gibi) yalnız sosyal alanda kalmayıp (çeşitli milletler arasındaki muayyen gerilimlerin azaltılması şeklinde) milli alanda da etkisini gösterecektir. Mevcut gerilimler ve herşeyden önce İran'ın birçok milletlerden meydana gelmiş bir devlet olduğu (İran hükümeti tarafından da) bir mesele değilmiş gibi inkâr edilmemelidir (Litt: "Nicht wegsehen, sondern hinschauen macht die Seele frei"⁹) Fakat bu gerilimlerin giderileceğine dair iyi belirtiler vardır. Şüphesiz İran'ın aşağı tabaka halkı anlayışlıdır, yabancı dillere ve yabancı insanlara karşı önyargısı yoktur, bu tutumun devlet dairelerinde de gittikçe yerleşmekte olduğu izlenimi edinilmektedir. İran günün birinde eşit haklara sahip olacak dilleri ve kültürleriyle doğunun İsviçresi durumuna gelebilir, işte o zaman oradaki milletleri bütün yönleriyle iyice araştırmanın vakti gelmiş olacaktır. Böylece filoloji bilimi ve Türkoloji bugünden tahmin edilemeyecek bir ölçüde zenginleşeceklerdir.

⁹ Görmemezlikten gelmek değil görmek ruhu kurtarır.

DIE TURKSPRACHEN IRANS

GERHARD DOERFER

Das bisher unbekannteste türksprachige Gebiet ist der Iran. Obwohl etwa 1/6 der Bevölkerung türksprachig sein mag, sind all diese Dialekte bisher nur sehr wenig bekannt geworden. Dies ist teilweise durch die politischen Umstände bedingt: Etwa ein Jahrtausend lang war Iran von türkischen Dynastien (und türkischen Armeen) beherrscht, was ein gewisses Ressentiment hinterlassen hat, so daß Publikationen über türkische Sprache und Kultur in Iran wenig angesehen und nicht gern gesehen waren. Diese Haltung hat sich begreiflicherweise durch die (allerdings zum großen Teile von außen her geförderten) Loslösungstendenzen in Aserbeidschan nach dem 2. Weltkrieg und durch den permanenten Stammeskrieg der Kaşkai noch verschärft. Im Zuge der sich immer mehr durchsetzenden Liberalisierungstendenzen jedoch, die sich im ganzen Lande fruchtbar zeigen (Errichtung von Schulen, Krankenstationen, Wegebau, Landverteilung usw.) eröffnen sich nun mehr und mehr Möglichkeiten, auch die Sprachen der Türken Irans kennenzulernen. Das Bild, das sich dabei ergibt, ist dies, daß der Iran nicht nur das bisher unbekannteste Türksprachgebiet ist, sondern zugleich auch das interessanteste: jenes, welches die größte Fülle verschiedener Türkdialekte, teilweise von höchst archaischem Charakter, bewahrt hat. Dieses Bild ist noch unscharf: Vieles läßt sich mehr erahnen, oft liegen nur vage Andeutungen und erste Umrisse vor. Jedoch wird die Zukunft uns sicher eine reiche Ausbeute bescheren.

Bisher waren 4 Türksprachen (bzw. Dialektgruppen) in Iran bereits bekannt; über sie will ich nur sehr kurz referieren:

(1) Das Aserbeidschanische. Zu seiner Verbreitung vgl. die Karte in *Philologiae Turcicae Fundamenta*, I, Aquis Mattiacis 1959. Es wird von mehreren Millionen Menschen vor allem im Nordwesten des Landes gesprochen, die wichtigste Stadt ist Tebriz. Von allen Türksprachen Irans ist dies die bekannteste. Über sie ist von europäischer Seite schon viel publiziert worden (vgl. etwa die Bibliographie in *Fundamenta* 281f.). Und auch in Iran selbst

erscheinen immer wieder kleine Grammatiken über das Aserbeidschanische Irans. Ich möchte hier nur die beste von Ihnen zitieren: M. A. Ferzane, *Me-bani-yi destur-i zeban-i Azerbaycan*, Tebriz 1334 h.ş. (diese Grammatik ist aufgebaut nach dem Muster von Muharrem Ergin, *Osmanlıca dersleri*, I, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul 1958, 2. Auflage 1962).

Obwohl diese Sprache relativ bekannt ist, muß doch andererseits gesagt werden, daß in ihrer Erforschung noch zahlreiche Lücken bestehen. Dies erhellt schon aus der Zahl der Publikationen: Nach dem 2. Weltkriege sind nur etwa 20 linguistische Werke über das Aserbeidschanische in Iran erschienen (Genaueres darüber werde ich berichten in *Irano-Altaistica*, *Current Trends in Linguistics* VI); dagegen sind in der gleichen Zeit in der Sowjet-Union über das Sowjet-Aserbeidschanische etwa 1000 Arbeiten veröffentlicht worden. Vor allem sind zahlreiche aserbeidschanische Dialekte noch sehr wenig erforscht. So gibt es z.B. einen aserbeidschanischen Dialekt in Gelugâh (und Heştike) am Südostrand des Kaspischen Meeres (in der Karte in *Fundamenta* überhaupt nicht verzeichnet), der ü > u und ö > ä verwandelt hat (z.B. uç '3', yuz '100', dârt '4', gâz 'Auge'). Eine genauere Untersuchung der aserbeidschanischen Dialekte Irans würde wahrscheinlich ein nicht weniger buntes Bild ergeben als eine solche der türkeitürkischen Dialekte Anatoliens.

(2) Das Eynallu und (3) das Kaşkai. Diese Sprachen stehen dem Aserbeidschanischen sehr nahe; man könnte sie als Dialekte davon bezeichnen. Sie werden südöstlich (Eynallu) bzw. nordwestlich (Kaşkai) von Şiraz gesprochen. Zur Literatur über sie vgl. *Fundamenta* 281. Menges hat umfangreiche Materialien über sie gesammelt, aber leider noch nicht publiziert; er betrachtet (im Gegensatz zu den meisten Turkologen) Eynallu und Kaşkai nicht ohne weiteres als aserbeidschanische Dialekte, vielmehr stehen diese Sprachen nach ihm in vielem dem Türkeitürkischen näher als dem Aserbeidschanischen. Einiges Kaşkai-Material ist auch von meinen Studenten 1968 gesammelt worden (vgl. unten Punkt 10). All dies sollte recht bald veröffentlicht werden.

(4) Das Türkmenische. Es wird laut Karte in *Fundamenta* am Südrande der SSR Türkmenistan in einem breiten Streifen vom Südostrande des Kaspischen Meeres (etwa von Gurgân an) bis zur afghanischen Grenze (und auch übrigens fortsetzend in Afghanistan selbst) gesprochen (was nicht ganz zutrifft, s. unten Punkt 11). Auch das Türkmenische von Iran ist (im Gegensatz zum Türkmenischen in der Sowjet-Union) sehr wenig bekannt. Gewiß wird immer wieder einiges Material darüber publiziert bzw. wissenschaftlich behandelt, vgl. z.B. Yusuf Azmun, *Türkmen halk edebiyatı hakkında*, 38, in: *Reşid*

Rahmeti Arat için, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Yayınlar: 19, Seri: I - Sayı: A 2, Ankara 1966). Jedoch ist dies, im großen gesehen, recht dürftig.

Auch die vier bisher "bekanntesten" Türkischsprachen Irans sind also tatsächlich doch sehr wenig erforscht und die meisten ihrer Dialekte fast oder ganz unbekannt. Ich möchte jetzt über die bisher unbekanntesten Türkischsprachen Irans sprechen. Zunächst zähle ich fünf Sprachen auf, über die bisher keine genauen Aufzeichnungen, sondern nur einige vage Andeutungen vorliegen:

(5) K. H. Menges, Research in the Turkic dialects of Iran (Preliminary report on a trip to Persia), Oriens 4 (1951), 279 erwähnt das Salçuk im Süden und Südwesten von Kirman; das wäre also schon ziemlich weit östlich in Iran. Leider hatte er keine Gelegenheit, die Sprache der Salçuk zu untersuchen.

(6) Nach Menges 279 soll es auch Türken in Belutschistan und Mekran geben, also im äußersten Südosten Irans. Hier sind aber noch nicht einmal die Namen dieser Türkstämme bekannt; ihre Existenz ist daher recht unklar.

(7) und (8). Nach einem Brief von László Szimonisz (Bloomington), der 1965 in Süd-Iran war, gibt es einige Dörfer südlich von Teheran, in denen Tschaghataisch (Osttürkisch) bzw. Kiptschakisch gesprochen wird. Ich zitiere hier die entscheidenden Stellen seines aus Istanbul an mich geschriebenen Briefes:

"1965 Temmuz 28 den Ağustos ortasına kadar Güney İran'da bulundum. İsfahan ve Şiraz civarında idim. Güney İran Türkleri hakkında hiç bir şey yazmadım... Elimde gayet az malzeme var, fakat maalesef o da yanımda değil, Amerika'da. Bazı kelimeler üzerinde inceleme yaptım ve Batı (Kıpçak) Türkçesiyle aralarında büyük bir benzerlik olduğunu müşahede ettim. Yolda tanıdığım bir şahıs bana Rızaşah şehri yakınında bulunan (Tahran'ın 90 km. kadar güneyinde ve İsfahan yolu üzerinde) iki köyden bahsetti. Bunlardan biri Doğu, ve diğerinde Batı Türk lehçesi kullanılıyor imiş. Bana bu bilgiyi veren kişi kendisinin Semerkant boyundan olduğunu ve Çağatayca konuştuğunu söylemişti. Aynı zamanda bugün kullandıkları sayı sistemi Orhun yazıtlarında kullanılanlar ile büyük bir benzerlik gösteriyor".

Ein Kiptschak-Dialekt und ein Uighur-Dialekt (mit erhaltener alttürkischer Oberstufenzählung) in Iran - das war bisher nicht bekannt. Leider fehlen auch hier genauere Untersuchungen. Meine Studenten haben 1968 die angegebenen Dörfer vergeblich gesucht.

(9) Nach Hüseyin-Ali Rezmara, Ferheng-i coğrafiyai-yi İran, Teheran 1327 h.ş. ff. gibt es im Nordosten Irans (in Chorasan) verschiedene Dörfer

mit einer Bevölkerung, die "Berberi" spricht. Eine genauere Karte hierüber (wie auch über die gesamten Sprachverhältnisse Chorasans, also einschließlich der hier zitierten Sprachen Nummer 4, 11) wird der Lektor des Seminars für Iranistik der Universität Göttingen, Parviz Radjabi, herstellen und publizieren. Nach Aussage von Herrn Radjabi soll das Berberi ein türkischer Dialekt sein; er bezeichnet diese Aussage jedoch selbst als unsicher. Auch hier müssen erst noch genauere Untersuchungen stattfinden. Nach H. F. Schurmann, *The Mongols of Afghanistan*, 's-Gravenhage vor 1962, 114 sind die Berberi Hazāra, d.h. mongoloide Tadschiken; dies ist vielleicht wahrscheinlicher (Hinweis von Semih Tezcan).

Damit ist die Aufzählung der *bisher* unbekannten und *auch jetzt noch* unerforschten Türksprachen Irans abgeschlossen. Wir beenden unser Referat mit der Aufführung zweier Türksprachen, die, bisher unbekannt, in neuerer Zeit eingehender untersucht worden sind und für die nunmehr einigermaßen hinreichende Materialien vorliegen.

(10) Da wäre zunächst das Chaladsch (gesprochen in einem Gebiet etwa 200 km südwestlich Teheran) zu nennen. Gewiß sind darüber von Minorsky bereits 1906 und abermals 1917 Aufzeichnungen gemacht worden; und im Jahre 1940 hat Minorsky darüber einen Artikel veröffentlicht (*The Turkish dialect of the Khalaj*, BSOAS 10:2, 417-437); zu etwa derselben Zeit erschien auch eine Wörtersammlung aus der Feder des iranischen Gelehrten M. Muğaddem (*Gûyişha-yi Vefs ve Aştiyan ve Tefreş*, İnan-Kude 11, Teheran 1318 h.ş.) - jedoch war bisher unbekannt geblieben, daß es sich hierbei um etwas Besonderes handelte (Menges z.B., *op. cit.* 278-9, bezeichnete das Chaladsch als aserbeidschanisch). Dem Verfasser dieses Artikels gelang dann der Nachweis, daß es sich beim Chaladsch nicht etwa nur um einen (etwas abseits stehenden) aserbeidschanischen Dialekt handelt, ja nicht einmal nur um eine besondere türkische *Sprache*, sondern sogar um eine besondere türkische *Sprachgruppe* (Das Chaladsch - eine archaische Türksprache in Zentralpersien, ZDMG 118, 1968, 79-112). Man kann das Türkische also in 7 Gruppen einteilen:

- (1) Tschuwaschisch
- (2) Südwesttürkisch oder Oghusisch (Türkeitürkisch usw.)
- (3) Nordwesttürkisch oder Kiptschakisch (Kasantatarisch usw.)
- (4) Südosttürkisch oder Uighurisch (Özbekisch usw.)
- (5) Nordosttürkisch oder Südsibirisch (Tuvinish usw.)
- (6) Jakutisch
- (7) Chaladsch.

Dabei ist das Chaladsch, obwohl die kleinste aller Gruppen (nur von etwa 20.000 Menschen in 46 Dörfern gesprochen) gleichzeitig zusammen mit dem Tschuwaschischen die wichtigste, weil die altertümlichste. Nicht nur das alttürkische -d- ist hier bewahrt, sondern auch späurtürkisch h- (<*f- <*p-), z.B. hadak 'Fuß' (= tschuwasch. ura, türkeitürk., kasantatar., özbek. ayak, tuvin. adax, jakut. atax). Dies ist in sporadischer Form zwar auch in einigen anderen Türkssprachen bekannt (z.B. aserbeidschan., neuuigur. höl 'feucht', özbek. hol = chaladsch hi:el, hö:öl - der Doppelpunkt bezeichnet Länge, ein einfacher Punkt Halblänge); aber *allein* das Chaladsch hat die klare Opposition Null im Anlaut : h- im Anlaut *systematisch* bewahrt (z.B. alttürk. a:t 'Name' : at 'Pferd' in vielen modernen Türkssprachen im Anlaut gleich, auch z.B. aserbeidschanisch ad : at, aber chaladsch a:at : hat). Gleichfalls hat das Chaladsch - als einzige Türkssprache - die dreifache urtürkische Quantitätsoption Kurzvokal : einfacher Langvokal : diphthongierter Langvokal (z.B. a : a : a:a) bewahrt. So erklären sich durch das Chaladsch viele "Ausnahmen", z.B. Fälle, wo el-Kâşğari Langvokal hat, dagegen Türkmenisch (und Jakutisch) Kurzvokal. Hier eine kleine Tabelle (für den Vokal a)

	Türkmenisch	el-Kâşğari	Chaladsch
Pferd	at	at	hat
Kopf	baş	ba:ş	ba:ş
Name	a:t	a:t	a:at
(für den Vokal o)			
satt	dok	tok	tox
Arm	gol	ko:l	guol ~ go.l
Feuer	o:t	o:t	hu:ot

Allerdings tendieren die Vokale besonders in unbetonter Stellung und in schneller Rede zur Kürzung.

Zur Erforschung dieses Dialekts möchte ich hier das folgende mitteilen:

Im März 1968 unternahmen drei meiner Studenten (Wolfram Hesche, Hartwig Scheinhardt, Semih Tezcan) in meinem Auftrage eine Expedition ins Chaladsch-Gebiet (ich selbst konnte daran nicht teilnehmen, da ich eine schon lange vorher vereinbarte Gastprofessur in den U.S.A. wahrnahm). Sie brachten 9 Tonbänder mit Aufnahmen des Chaladsch (und etwas Kaşkai) von ihrer Reise mit.

Im selben Jahre erschien mein erwähnter ZDMG-Artikel, der die Materialien meiner Studenten noch nicht berücksichtigte, da er schon 1967 verfaßt worden war, sondern sich auf Minorskys und Mugaddems Arbeiten stützte. Auch schrieb ich einige Bemerkungen über das Chaladsch in dem von mir zitierten in *Current Trends* zu erscheinenden Artikel nieder. Ferner hielt ich während des Deutschen Orientalistenkongresses 1968 zu Würzburg einen Vortrag über das Chaladsch, der in den Kongreßakten erscheinen dürfte; hierin war das Material der 1. Chaladschistan-Expedition bereits verwertet.

Im März 1969 unternahm ich dann, zusammen mit meinen Studenten Parviz Radjabi und Semih Tezcan (der also als einziger an beiden Expeditionen teilgenommen hat) eine zweite Expedition. Das hieraus gewonnene Material dürfte noch etwas umfangreicher sein als das der 1. Expedition.

Bereits im Jahre 1968 ist der I. Band der *Khalaj Materials*, basierend auf den Materialien der 1. Expedition, zwecks Veröffentlichung in *Uralic and Altaic Studies* (Bloomington) eingereicht worden. Hierin sind einige Texte publiziert sowie die sprachgeschichtliche Bedeutung des Chaladsch ausgeführt. Die weiteren Bände sollen umfassen:

II. den Rest der Texte,

III. eine vollständige Grammatik,

IV. einen Sprachatlas des Chaladsch-Gebiets.

Um einen ungefähren Eindruck von der Eigenart dieser Türkssprache zu geben, publiziere ich hier einen Text aus dem Dorfe Xerrab, ein Gedicht, das Herr Müseyyib Arabgul 1968 verfaßt hat - gleichzeitig das erste Dokument der Chaladsch-Literatur! (Die Chaladsch haben keine eigene Literatur, vor allem keine geschriebene.) Die Transkription ist allerdings vereinfacht (so unterscheide ich nicht zwischen offenen und geschlossenen Vokalen; Genaueres über die recht komplizierte Phonetik des Chaladsch vgl. in Band I. der *Khalaj Materials*; das a ist fast immer etwas labial gesprochen, ğ ist immer wie in ağ, nie wie in düğüm).

Naha:r ba:şuy ti:ki ye.l häpsä'r-ärti,
 yü:züyü bi: ha .çuk bi: baktä'r-ärti.
 Ägär kuosäy bi: ha:la: bo .duya¹ vaksam,
 säva:bi säyä ha'cc-i äkbär ärti.

¹ bo.duya = alttürk. bo:duna, von bo:d 'Körper, Figur' = türkeitürk. boy, mit erhaltenem -d-.

Köziy ceyra:n közidä² xeyli yätär,
ka:aşuy a:sma:n käma:nida käma:ntar.
Heykälüy ne:säkä ma:nutmak³ o .lur?
Sinobä'r-va:ra' ha .ydum ya: ki yätär.
Män o .n yi'l-är⁴ imi:'däm sän yä'kalgäy,
ägär kældüy takı kuomam yo'vargäy.
Zäma:na bi:vafa:la'rla räfi:'ğ-ar,
yağın o . kuo'mayur ki sän yä'kalgäy.
Nä män Färha:d o nä sän Şi .ri .n o .luy,
nä män Mäcnu:n nä sän tä Leyli o .luy;
väli: yi:z Bi:-sutu:n bi:' ti .şä va:arum⁵,
kxazam ta:ğ u bilim ki ra:zi . o .luy.
Bi: kağaz yiräküm ka:ani'la yazdum,
gävärçin bu .ynida män onu hasdum;
gävärçini uçurturdum häva:ka,⁶
közim yu:ol o üözüm i .eşi'kçä⁷ kaldum.

Am Morgen zerzauste der Wind dein Haupthaar,
einmal ließ er dein Gesicht offen, einmal umschloß er es.
Wenn du doch erlaubtest, daß ich deinen Körper für einen Augenblick
schaue,
das Verdienst daraus wäre für dich (soviel wert wie das der) größten
Pilgerfahrt.
Dein Auge übertrifft bei weitem das der Gazelle (an Schönheit),
deine Brauen sind geschwungener als der Regenbogen.
Womit läßt sich deine Gestalt vergleichen?
O Föhrengleiche, sagte ich, oh, es reicht! Coder noch schönere?)
Seit zehn Jahren hoffe ich, daß du kommen wirst;
wenn du (aber) kommst, lasse ich dich nicht wieder gehen.
Die Zeit (Welt) ist der Freund der Treulosen,
sicherlich erlaubt sie dir nicht zu kommen.

² Der Ablativ mit -da/-dä in közidä, käma:nida usw. ist wie im Alttürkischen der Orchon-Inschriften.

³ Von pers. man 'gleich', maniden 'gleichen'.

⁴ -ar/-är < alttürk. ärür 'ist', von derselben Wurzel auch ärü.

⁵ var wird als Verb konjugiert, gewiß unter dem Einfluß von pers. dašten (darem 'ich habe' usw.).

⁶ Dativ auf -ka/-kä.

⁷ Der Lokativ lautet gewöhnlich auf -ça/-çä; bei yu:ol ist das erste Suffix -ça ausgelassen.

Ich bin nicht Ferhad, noch du Şirin,
 auch bin ich nicht Mecnun, noch du Leyli.
 Aber ich habe eine Axt für hundert Bi-sütun-Berge⁸,
 damit will ich sie durchstoßen, und erfahren, daß du einverstanden bist.
 Mit meinem Herzblut schrieb ich einen Brief
 und hängte ihn der Taube um den Hals.
 Dann ließ ich die Taube in die Luft aufsteigen;
 mein Auge ist auf dem Wege, ich selbst blieb an der Tür zurück.

Das Chaladsch zerfällt in viele Dialekte, von denen der nordwestlichste, der von Telxab, besonders stark abweicht, so daß er von anderen Chaladsch zuweilen als besondere Sprache bezeichnet wird. Einige ausgewanderte Chaladsch siedeln auch unter den Kaşkai.

(11) Die letzte Sprache möchte ich Chorasani nennen. Sie war bisher -und das ist sehr typisch für die Situation in Iran- unbekannt, obwohl sie von etwa 800.000 Menschen gesprochen werden dürfte. In Rezmara wird sie einfach als "türki" (also aserbeidschanisch) bezeichnet; auf den europäischen Karten dagegen (so auch in Fundamenta) wird hier einfach Türkmenisch angegeben. Nun wird zwar in Chorasani (besonders im Westteil, z.B. bei Gurgân, ferner auch in vielen Enklaven) tatsächlich *auch* Türkmenisch gesprochen. Die Hauptsprache jedoch (abgesehen vom Iranischen natürlich) ist das Chorasani, das zwar mit dem Türkmenischen eine gewisse Ähnlichkeit aufweist (z.B. in der Bewahrung der Langvokale), jedoch sich andererseits in vielen Belangen scharf davon unterscheidet und auch sowohl von den Einheimischen Chorasans wie von den iranischen Behörden durchaus davon geschieden wird. Eine genauere Karte (nach den Angaben aus Rezmara) wird Herr Radjabi anfertigen, der selbst aus diesem Gebiete (aus Bücnurd) stammt (allerdings schon früh seine Heimat verlassen hat).

Ich hatte am 5. März 1969 Gelegenheit, von dieser Sprache Aufnahmen zu machen, über die ich im folgenden einige Nachricht gebe. Die Gewährsmänner waren: İsmail-i Bidi (27 Jahre, Mechaniker) und Mehdi Firuziyan (32, Bankangestellter), beide aus Bönurd.

Wenn wir die Sprache der Gewährsmänner untersuchen, so stellen wir fest:

(1) Es handelt sich eindeutig um eine Südwest-Sprache, dafür zeugen Formen wie ge.z 'Auge', di:ş 'Zahn', wo alttürk. k-, t- (kö:z, ti:iş) wie in allen Oghuz-Sprachen > g-, d- geworden sind.

⁸ Anspielung auf die Ferhad u Şirin-Sage.

(2) Die Sprache hat die alttürkischen Langvokale bewahrt, z.B. in bu:t 'Oberschenkel', ya:ğ 'Fett', ka:n 'Blut', yo:ol 'Weg' (türkmen. bu:t, ya:ğ, ga:n, yo:l).

(3) Systematisch erhaltene Langvokale kommen nun im Türkmenischen vor (die Langvokale im Westanatolischen sind nur sporadisch, vgl. Zeynep Korkmaz, *Batı Anadolu ağızlarında aslı vokal uzunlukları hakkında*, TDAY, Belleten 1953, 197-203). Das Chorasani ist dennoch nicht türkmenisch. Das erhellt schon daraus, daß es die alttürkische Länge nicht nur dann bewahrt hat, wenn sie diphthongisch war, sondern auch sonst. Wie wir oben sahen, hat das Türkmenische diphthongische Länge bewahrt, einfache Länge jedoch gekürzt, also wohl a:at 'Name' > a:t, aber ba:ş 'Kopf' > baş. Das Chorasani hat jedoch auch einfache Länge bewahrt: ba:ş 'Kopf', i:ç 'drei' (= türkmen. üç, aber auch chaladisch ü:ş ~ i:ç, el-Kâşğari ü:ç).

Auch in weiteren Belangen unterscheidet sich das Chorasani klar vom Türkmenischen. So ist ö > e, ü > i geworden. Hier liegt gewiß ein iranischer Einfluß vor: Das Persische kennt ja die Laute ö, ü nicht. (Vgl. oben den aserbeidschanischen Dialekt von Gelugâh, wo gleichfalls unter persischem Einfluß ö, ü beseitigt worden sind, allerdings ü > u). Vgl. schon oben die Belege ge.z 'Auge', i:ç 'drei'. Einige weitere Belege: gi.n 'Tag', si:t 'Milch', he:el 'feucht', di.ert 'vier', elma:k 'sterben' usw.

Zuweilen weist das Chorasani Formen auf, die an andere Türk-sprachen erinnern, so ila:n 'Schlange' (türkmen. yıla:n), das an aserbeidschan. ilan erinnert; so du.dak 'Lippe' (türkmen. do:dak, aserbeidschan. dodag), das eher an das - viel weiter im Westen gesprochene - Türkei-türkische erinnert als an die weiter im Osten (also dem Chorasani geographisch näher) gesprochenen Oghuz-Sprachen Türkmenisch und Aserbeidschanisch (ob daher özbek. dudok zu erklären ist?, vgl. A. K. Borovkov, *Uzbeksko-russkiy slovar*, Moskova 1959, 153).

Ferner hat das Chorasani eine große Zahl selbständiger Formen, die an keine andere Oghuz-Sprache erinnern. So ist auslautendes -k stets > -y geworden, z.B. eşey 'Esel', iney 'Kuh', eley 'Sieb', otirdi 'wir saßen' (mit geschlossenem i, während das -i in otirdi 'er saß' offen ist); dies dürfte durch eine Aufhebung der Opposition eşek : eşeğim usw. zu erklären sein. Ein u nichtester Silben erscheint gewöhnlich als ı, vgl. z.B. o:dm 'Brennholz; ein u der ersten Silbe wird daran assimiliert, also bım 'Nase' < *burm < burun, yımirtä 'Ei' < *yumırta < yumurta. Es gibt viele besondere Wörter, so

eya .ğe 'Grohvater', eyane 'Großmutter' < eyü (< edgü) + a:ğa, ana = 'guter Vater, gute Mutter' (im Türkmenischen ist dieses Wort nur noch in der Redensart ey görmek 'liebhaben, mögen' erhalten geblieben); ağızke 'Fenster', wohl abgeleitet von ağız 'Mund, Öffnung', während sonst die Südwestsprachen Ableitungen aus dem Persischen haben: türkeitürk., aserbeidschan. pencere, türkmen. pencire.

In einigen Fällen hat das Chorasani Altertümliches bewahrt und stimmt darin mit dem Türkmenischen überein. So ist b- bewahrt in be:rma:k 'geben', bo . 'ist (vorhanden)'; η ist bewahrt z.B. in otirdiη 'du saßest', onη dili 'seine Zunge' usw.

Zum Abschluß noch einige eigentümliche Formen: o:rinçe 'Klee' (= türkeitürk., aserbeidschan. yonca, türkmen. yorunca), tovlı 'Hagel' (urtürk., aserbeidschan. dolu, türkmen. doli, chaladsch tuolo und ähnlich < urtürk. to:l), eki 'zwei' (türkeitürk., aserbeidschan., türkmen. iki, nur dialektisch auch aserbeidschan. ekki, türkmen. eki), yığlama:k 'weinen' (türkeitürk., aserbeidschan. ağlamak, türkmenisch a:ğlamak, jedoch ist yığlamak in vielen anderen Türksprachen bekannt, so schon alttürkisch). Wie aus dem obigen Beleg he:el ersichtlich, hat das Chorasani auch h- in einigen Fällen bewahrt, allerdings nicht so konsequent wie das Chaladsch (vgl. oben aserbeidschan. höl usw., aber türkmen. ö:l).

Die Sprache hat noch viele andere Eigenarten. Das gesamte Material wird in einem besonderen Artikel erscheinen. Vorläufig mag dies genügen. Ob diese Sprache mit dem von F. A. Abdullaev (Fonetika chorezmskich govoyov, Taškent 1967) geschilderten "Oghuz-Özbekisch" (besser: Özbek-Oghusisch) zusammenhängt?

Die bisherige Dreiteilung der oghusischen Sprachen ist also aufzugeben zugunsten einer Vierteilung:

(1) Türkeitürkisch	
	Westoghusisch
(2) Aserbeidschanisch	
(3) Chorasänisch	
	Ostoghusisch
(4) Türkmenisch	

Hierbei stehen sich 1 und 2 bzw. 3 und 4 jeweils näher, so daß man sie jeweils zu einer Untergruppe zusammenfassen kann. Ferner stellt das Aserbeidschanische in manchen Fällen den Übergang vom Türkeitürkischen zum Ostoghusischen her (z.B. Akkusativ nach Vokal auf -ni, wie in kişi-ni = türkm. kişi-ni, gegen türkeitürk. kişi-yi); und das Chorasani stellt in manchen Fällen den Übergang vom Türkmenischen zum Westoghusischen her (z.B. ila:n 'Schlange' wie im Aserbeidschanischen). Daher ist auch die oben gegebene Reihenfolge (1), (2), (3), (4) gerechtfertigt.

Fassen wir zusammen. Eine Erforschung der Türk Sprachen Irans liefert uns ein wesentlich genaueres Bild vom Aufbau des Gesamtgebiets der Türk Sprachen als es bisher möglich war. Ohne sie ist eine vollendete Turkologie unmöglich. Die Liberalisierung des Landes macht große Fortschritte; sie wird sich zweifellos bald auch nicht nur auf dem sozialen Gebiete auswirken (Verminderung der Klassengegensätze), sondern auch auf dem nationalen (Verminderung gewisser Spannungen zwischen den verschiedenen Nationen Irans). Diese Spannungen und vor allem die Existenz Irans als ein Vielvölkerstaat sollten (auch von der iranischen Regierung) nicht einfach hinweggeleugnet werden (Litt: "Nicht wegsehen, sondern hinsehen macht die Seele frei"); es besteht aber gute Hoffnung, daß sie überwunden werden. Die einfachen Menschen Irans sind gewiß verständigungsbereit und ohne Vorurteile gegen fremde Sprachen und Menschen; man hat den deutlichen Eindruck, daß sich diese Haltung auch bei den Behörden mehr und mehr durchsetzt. Iran könnte einmal die Schweiz des Orients werden, mit einer Vielzahl gleichberechtigter Sprachen und Kulturen. Dann wird der Augenblick gekommen sein, die ganze Vielfalt der Nationen zu erfassen; damit wird die philologische Wissenschaft, auch der Turkologie, in einem Maße bereichert werden, wie es heute noch unvorstellbar ist.